

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 34:1:001.8

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-1-2-2

С.К. БОСТАН,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0001-9959-0888*

МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ

У статті розкрито авторське бачення поняття методології правового дослідження як багаторівневої, інтегральної системи різноманітних методів, за допомогою яких всебічно пізнаються сутнісні, змістовні та формальні властивості права, а також визначається її структура, яка складається з двох рівнів (блоків) методологічних знань: філософсько-світоглядного та інструментального. Особливу увагу приділено філософсько-світоглядному рівню методологічних знань, який має свою внутрішню структуру: домінуючий світогляд, наукова парадигма, стиль наукового мислення, принципи наукового пізнання. Домінуючий світогляд як цілісна сукупність панівних для певної історичної епохи ціннісних настанов пізнавальної і практичної діяльності людей є історично обумовленим явищем: на початковій стадії цивілізованого людства у пізнанні домінував міфологічний світогляд, потім йому на зміну прийшов теологічний, останній, у свою чергу, поступився науковому, який сьогодні домінує. Важливим компонентом філософсько-світоглядного рівня методологічних знань є стиль наукового мислення – форма певної зовнішньо вираженої пізнавальної позиції, яка формується науковими спільнотами на основі певних, історично обумовлених світоглядних, гносеологічних і логічних стандартів. Його зміст визначається науковою парадигмою, а також характерними для тієї чи іншої науки технологіями дослідження. Проявляється на різних рівнях: у наукознавстві в цілому, у конкретній науці і навіть у конкретних наукових дисциплінах. Конкретизованим проявом стилю наукового мислення є наукова парадигма – суттєва для певного часу концепція, яка взята тим чи іншим науковим співтовариством за зразок розв'язування певних наукових завдань. У рамках правової науки парадигма визначається насамперед тим чи іншим типом праворозуміння. З різноманіття таких парадигм основними в правознавстві є позитивістська та соціологічна. Принципова відмінність між ними полягає у тому, що перша базується на ототожненні права і закону, а інша – на їх розмежуванні. У межах окремих галузей правової науки існують свої, більш конкретні за змістом парадигми: людиноцентрична, гуманістична тощо. Структурним компонентом філософсько-світоглядного рівня методологічних знань є також принципи наукового пізнання – найбільш загальні світоглядні положення, що спрямовують суб'єкта пізнання на здобуття достовірних знань. Серед основних: принцип історизму, що передбачає чіткий, історично обумовлений порядок розгляду явищ; принцип об'єктивності, який вимагає всебічного (неупередженого) підходу до підбору досліджуваних фактів; принцип соціального гуманізму, що передбачає оцінювання тих чи інших правових явищ через призму загальнолюдських цінностей. Методологічне значення філософсько-світоглядного рівня полягає в можливості визначити концептуально-світоглядний шлях правового дослідження на основі наукового світогляду, плюралістичного стилю мислення, відповідної парадигми права і таких пізнавальних принципів, як історизм, об'єктивність та соціальний гуманізм.

Ключові слова: метод, методологія, методологія правового дослідження, домінуючий світогляд, стиль наукового мислення, наукова парадигма, принципи наукового пізнання.

Постановка проблеми. Невід’ємним компонентом будь-якої науково-дослідної роботи є методологія, тобто, той самий пізнавальний фундамент, на якому і будується дослідження. Закласти цей фундамент у сучасних умовах, однак, не просто, адже складна і суперечлива правова реальність потребує адекватного цим умовам методологічного інструментарію. «Підібрати» такий інструментарій важко будь-якому вченим-правознавцю, але важче за все організувати та показати «лабораторію» свого дослідження вченим-початківцям – здобувачам наукового ступеня. Свідченням зазначеного є, зокрема, тексти дисертаційних праць останніх років, де, незважаючи на велику кількість публікацій з методології правознавства, автори не наводять розгорнутої характеристики методології або хоча б методологічних засад свого дослідження і обмежуються простим переліком використаних методів у вступі. І це не випадково, адже формулювати своє чітке бачення методології, не тільки молодим, а багатьом досвідченим вченим не дозволяє чи-то «методологічний плюралізм» чи-то «методологічний хаос», який склався в сучасній юридичній науці і, напевно, не тільки в ній.

Аналіз останніх досліджень. Про вищезазначене свідчить, зокрема, велика кількість публікацій із загальних проблем методології правознавства або його окремих аспектів, оприлюднених в Україні за майже 30 років незалежності. Оскільки «фізичної» можливості навести цей перелік немає, то ми обмежимося посиланнями на декілька фундаментальних праць останніх років, де узагальнено попередні напрацювання з цієї проблеми. Мова йде, насамперед, про праці М.С. Кельмана, зокрема його монографію «Юридична наука: проблеми методології (2011 р.)» [1] та докторську дисертацію «Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку» (2013 р.) [2], колективну монографію вітчизняних правознавців «Методологія в праві» (2017 р.) [3], а також декілька останніх статей, присвячених методології правознавства (М.І. Козюбра (2018 р.) [4], О.В. Дручек (2020 р.) [5]). Що стосується більш вузької теми, саме методології правового (юридичного) дослідження, яка безпосередньо є предметом цієї статті, то вона теж певним чином знайшла відображення в наукових та науково-методичних публікаціях. Більшість з них присвячені методології досліджень окремих галузей правознавства, або окремим правовим інститутам. З публікацій, що присвячені методології правових досліджень загалом, відзначимо статті, в яких, незважаючи на заявлені в їх назвах наміри охопити досліджувану проблему «широко», акцент все ж таки зроблено на той чи інший більш вузький її аспект: Г.Ю. Лук’янова (2011 р.) особливу увагу приділяє системному методу [6], Н.В. Кушакова-Костицька (2017 р.) шукає відповідь на запитання, чи необхідно дисертанту окремо визначати методологію свого дослідження [7], М.В. Савчин (2018 р.) розкриває тільки засади методології публічного права [8].

Мета дослідження. З огляду на вищенаведене ми поставили за мету комплексно і в системі визначити понятійні, структурні, філософсько-світоглядні та інструментальні засади методології досліджень як частини пізнавального процесу у сфері права.

Виклад основного матеріалу. Оскільки поняття «методологія» багатогранне та багаторівневе, ми вважаємо за потрібне акцентувати увагу на тому, що предметом цієї статті є той «рівень» методології, який відображає потреби насамперед дослідників, які претендують на здобуття наукового ступеня в галузі юридичних (правових) наук. На відміну від окремих вчених, які ставили під сумнів необхідність методологічної частини дисертаційного дослідження [7, с. 24–25, 29], ми, навпаки, наявність окремого такого обов’язкового структурного елемента в дисертації вважаємо доцільним. Це зумовлено, по-перше, законодавчо закріпленими, зокрема статтею 5 Закону України «Про вищу освіту», вимогами до здобувачів наукового ступеня, які мають володіти «методологією наукової... діяльності...» (доктор філософії) або ж набуті «найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи...» (доктор наук), а по-друге, для правознавства як особливої галузі соціально-гуманітарних знань, де відсутні можливості точної емпіричної перевірки отриманих результатів, правильно визначений методологічний інструментарій є однією з основних гарантій їх теоретичної обґрунтованості і наукової достовірності. Схоже, що останніми роками абсолютна більшість дослідників усвідомлює це, втім питання, як визначити та ефективно використати методологію в науковому дослідженні, залишається багатоманітним. На деякі з цих питань, не претендуючи на «істину в останній інстанції», ми і спробуємо відповісти.

Поняття методології правового дослідження

Будь-яка наука, зокрема і юридична, має свою «методологію». Це словосполучення, як відомо, походить від двох давньогрецьких слів *μέθοδος* та *λόγος* – *μεθολογία*. Хоча *λόγος* (логос) у буквальному сенсі з грецької мови перекладається як «причина», за методологією як в багатьох інших галузях знань (біологія, психологія, політологія тощо) міцно закріпилося змістовне позначення як *вчення (наука) про метод*.

Своєрідним ядром методології, її першоосною є терміно-поняття *метод*. Спочатку, ще за доби античності, його розглядали як термін, що визначає *шлях до чого-небудь*, насамперед до істини. Але з часом він набув більш складного змісту і, по суті, перетворився на поняття. Сьогодні, зокрема, його розглядають з різних позицій: від дії, акту, в результаті якого досягається певна мета, а також вид і спосіб виконання такої дії [9, с. 32] до систематизованого способу досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної сфери і законів функціонування її об'єктів [11, с. 373]. І це далеко не повний перелік варіантів його розуміння.

Таке різноманіття, у свою чергу, призвело також до певного «різнобою» у визначенні поняття «методологія». Як з цього приводу зазначає М.І. Козюбра, «одні автори під методологією розуміють «специфічну сферу знань», що займає проміжне місце між конкретними науками і філософією... Інші вважають методологію «єдиною наукою про методи, способи пізнання закономірностей права та його використання в практичній діяльності». Ще інші (треті), заперечуючи самостійність методології як «локальної галузі наукового знання, що існує ізольовано від всієї системи наук», розглядають її як «складову теорії пізнання, яка може мати як загальний, так і галузевий рівень». Четверті ж стверджують, що методологія наукового пізнання – «це складна і структурована дисципліна, що... тісно межує з іншими системами знань – філософією науки, теорією пізнання, філософією права та праксеологією» [4, с. 4]. На окрему увагу заслуговує сформульована М.С. Кельманом дефініція методології, як «вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних явищ» [1, с. 42]. Наведене – це лише деякі узагальнені підходи до розуміння методології, а в дійсності, спектр точок зору щодо цього є надзвичайно широким і різноманітним. Це зумовлює необхідність вираження тим чи іншим автором свого понятійного бачення методології.

Спробуємо обґрунтувати свою позицію щодо поняття «методологія». Але перед тим зауважимо, що оскільки методологія сприймається на двох рівнях: 1) як вчення про..., 2) як сукупність чогось (знань) і як певний пізнавальний механізм, ми, виходячи із заявленого контексту статті, візьмемо за основу друге значення «методології». В останньому словосполученні коренетвірним, як зазначалося, є слово (термін) *метод*. Але з дефініції, запропонованої, наприклад, представниками філософії, де «методологія – це сукупність *підходів, способів, методів* (курсив наш – С.Б.), *прийомів та процедур*, які застосовуються в процесі наукового пізнання й практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети» [10, с. 374], виходить, що поряд з «методом», вони в цю сукупність включають *підходи, способи, прийоми та процедури*. На нашу думку, це не зовсім логічно, адже, подання методу нарівні з іншими вищезазначеними термінами, викликає питання, чи може ця «сукупність» позначатися саме як «методологія», адже таким же успіхом її можна позначити, наприклад, як «підходологія», «способологія», «прийомологія» тощо. Якщо мова йде про методологію, то ключовим, вважаємо, має бути термін «метод».

Що слід розуміти під методом? У такій ситуації зазвичай звертаються до словників. В одному з найавторитетніших в Україні словників – Великому тлумачному словнику сучасної української мови – метод визначається як «спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя» [11, с. 664], тобто в загальному плані як спосіб. *Спосіб*, на думку авторів цього ж словника, – це «певна дія, *прийом* або система *прийомів*, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось» (курсив наш – С.Б.) [11, с. 1375], а складова частина способу – *прийом*, у цьому контексті – «спосіб виконання або здійснення чого-небудь; *метод* дослідження, вивчення чого-небудь; певний *захід* для досягнення певної мети» (курсив наш – С.Б.) [11, с. 1117]. Тобто прийом є одночасно і способом, і заходом, і методом, що

вказує на явний термінологічний дисбаланс, породжений відсутністю системних змістовних взаємозв'язків між термінами в межах усього словника.

Хоча в «словниковій справі» така ситуація є доволі поширеною, спробуємо з масиву пропонувананих термінів та їх значень, обрати ті, які б дали змогу сформулювати своє бачення поняття методу. Ключовими, як такими, що більше відображають зміст «методу», на нашу думку, є слова: «спосіб» і «дія», з яких випливає, що метод буде «певним способом дії досягнення чого-небудь». В науковому ж сенсі **метод**, на нашу думку, є *певним способом дії, який застосовується в процесі пізнання й практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети*.

Щодо поняття «методологія», то навіть при наведених вище критичних зауваженнях базовою для вироблення свого понятійного бачення методології ми вважаємо вищенаведену «філософську» дефініцію методології, а також її «філологічну» дефініцію, наведену у Великому тлумачному словнику сучасної української мови. Автори останнього, зокрема, вважають, що «методологія – це сукупність методів дослідження, що застосовуються будь-якою наукою відповідно до специфіки об'єкта її пізнання» [11, с. 664]. Але до змісту цих дефініцій є певні уточнення.

По-перше, в обох наведених визначеннях стверджується, що методологія – це «сукупність...», з чим ми категорично не можемо погодитися. Методологія, на нашу думку, має бути не якоюсь сукупністю, а системою, тобто створеною для досягнення певної мети структурно упорядкованою цілісною єдністю, яка складається із сукупності елементів, що перебувають між собою в тісних зв'язках та відносинах.

По-друге, елементами цієї системи мають бути методи (способи раціональних дій), за допомогою яких досягається певна мета у пізнавальному процесі або ж практичній діяльності. Іншими словами, під **методологією** в загальному плані ми розуміємо *систему методів, які застосовуються в процесі вивчення (дослідження) й практичної діяльності для вирішення певної пізнавальної мети*. Методологію наукового пізнання слід відрізнити від поняття, яке теж є похідним від терміна «метод», а саме **«методики наукового пізнання»**, яка є конкретизованою системою послідовних науково-дослідницьких процедур, що здійснюються за допомогою технічних методів-приймів при вирішенні визначених методологією певних пізнавальних завдань. Іншими словами, методологія вказує шлях до певної мети, а методика – найбільш ефективні технічні прийоми, як цього досягти.

По-третє, ми в цілому підтримуємо точку зору тих методологів, які поширюють «зону дії» методології не тільки на процес пізнання, а й на практичну діяльність. Ця позиція, сформульована сербохорватським вченим Р. Лукичем у книзі «Методологія права» (переклад російською в 1981 р. – С.Б.) [12, с. 56], була підтримана багатьма пострадянськими вченими, у тому числі й учасниками масштабної науково-теоретичної конференції «Проблеми методології сучасного правознавства», яка відбулася в Києві в жовтні 1996 р. [13, с. 144, 150].

За концепцією Р. Лукича, методологія права об'єднує в собі дві відносно самостійні дисципліни – методологію юридичних наук, яка досліджує методи пізнання права, а також юридичну техніку (методологію практичного застосування права), які в розумінні дослідника становлять її спеціальну частину (праксеологію) [12, с. 56–57]. Ці дві частини, слід зазначити, досить автономні за своїм змістом, і тому зумовлюють наявність, по суті, двох їх самостійних видів: методології «наукового пізнання (дослідження)» та методології «практичного пізнання». Виходячи з предмета нашого дослідження, ми залишаємо за межами статті методологічні аспекти «правозастосування та правореалізації», тобто праксеологічні аспекти, й зосереджуємося на **методології правового дослідження** як *системі різноманітних методів, що застосовуються для всебічного пізнання сутнісних, змістовних та формальних властивостей права*.

Структурні компоненти методології правового дослідження

Наведені вище дефініції дають, однак, загальне уявлення про зміст методології. Більш предметно розкрити її зміст можна й потрібно через призму її внутрішньої будови (структури). Щодо останньої, то тут також не все однозначно: Д.А. Керимов, один з провідних на всьому пострадянському просторі методологів права, зазначав, що методологія права є явищем інтегральним, «зводом законів» наукового пізнання, який «об'єднує низку компонентів: світорозуміння й фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософ-

ські закони й категорії, загально- й конкретнонаукові методи» [14, с. 46, 47]. Отже, такими структурними елементами він визначає: а) світорозуміння; б) фундаментальні загально-оретичні концепції; в) загальні філософські закони й категорії; г) загально- й конкретнонаукові методи». Ще різноманітнішою є інформація саме про методи, які за різними критеріями і в різних площинах (горизонтальній та вертикальній) поділяються на ті чи інші групи. Якщо узагальнити, то залежно від місця і ролі в процесі наукового пізнання методи поділяють на: формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження і методи викладення; за змістом – на методи природознавства і методи соціально-гуманітарних наук; за ступенем спільності та широти сфери дії – філософські, загальнонаукові, приватні, дисциплінарні, міждисциплінарні.

З наведеного вище звернемо увагу на такий «горизонтальний» поділ, як «емпіричні і теоретичні» методи. Правознавство є теоретичною наукою, адже такі емпіричні методи, як спостереження, вимірювання та експеримент можуть бути використані як додаткові в дуже обмежених випадках, наприклад, у криміналістиці або юридичній психології, хоча і тут є питання до юридичної «чистоти» останніх.

Тобто далі мова йтиме саме про теоретичні методи, що використовуються в юридичному пізнанні. На сьогодні, слід зазначити, однією з найбільш розповсюджених є така класифікація методів: а) загальні, або ж філософські; б) загальнонаукові; в) приватнонаукові, або ж конкретнонаукові; г) спеціальні. Це різноманіття притаманне, напевно, всьому пострадянському науковому простору, де та чи інша ієрархія методів використовується без особливої прив'язки до конкретної науки, в той час, коли саме ця прив'язка обов'язкова для визначення специфіки об'єкта пізнання і відповідної «конфігурації» необхідних для цього методів.

Нам не відомо, як в інших науках, а щодо структурної ієрархії таких методів у правознавстві є доволі авторитетна думка, про яку в дослідницькому середовищі, на жаль, мало знають. Вона є результатом колективного обговорення різних методологічних проблем такими визначними вітчизняними теоретиками та методологами права, як В.К. Мамутов, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, М.В. Костицький, П.М. Рабинович, В.М. Селіванов, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік та ін. на згаданій методологічній конференції 1996 р. в Києві. У концентрованому вигляді ця думка знайшла відображення в рекомендаціях, прийнятих на заключному засіданні вищезазначеної конференції. У пункті 4.2 цього документа рекомендовано «враховувати, що в системі методології правознавства важлива роль належить усім її структурним елементам, що визначаються, специфічно проявляються, взаємодіють між собою та мають бути пізнані на таких методологічних рівнях: філософський (світоглядний); загальнонауковий; спеціальнонауковий юридичної науки та її окремих галузей; спеціальнонауковий неюридичних наук, які використовуються у правознавстві (економіка, політологія, соціологія, психологія, логіка, біологія, кібернетика, математика та ін.)» [13, с. 153].

Підтримуючи в цілому цю класифікацію, водночас є зауважимо питання, зокрема щодо філософської групи методів, де, по суті, «філософське» ототожнюється зі «світоглядним» і протиставляється ще одній поширеній назві цієї групи методів – *загальні (філософські)*. Виникає питання: хто правий у цій понятійно-термінологічній суперечці: ті, хто пропонують «філософські (світоглядні)» чи ті, хто пропонує «загальні (філософські)»? Ми вважаємо, що, відносячи їх до групи філософських методів, мають рацію і перші, і другі. Тільки одні виходять з того, що філософія – це певна форма суспільної свідомості, світогляду, а інші – що вона є всезагальним способом пізнання. Тобто у них різне змістове навантаження, яке, на нашу думку, зумовлює в самій цій групі філософських методів певну внутрішню ієрархію: на «вищій» сходинці перебувають *філософські (світоглядні)* методи, а нижче – *філософські (загальні)*, які ми точніше позначили б як *універсальні*. З урахуванням цього і логічнішою і змістовнішою, на нашу думку, буде така структура методології:

1. Філософські методи:

- 1.1. Філософсько-світоглядні методи.
- 1.2. Філософсько-універсальні методи.

2. Загальнонаукові методи

3. Спеціальнонаукові методи:

- 3.1. Спеціальні методи конкретної (правової) науки;
- 3.2. Спеціальні методи, «запозичені» з інших наук.

Спираючись на наведену структуру, розглянемо докладніше компоненти цих методологічних рівнів: філософського, загальнонаукового та спеціальнонаукового.

Провідне місце в цій пізнавальній системі посідає філософський рівень методологічних знань. Втім це, принаймні в нашій країні, не завжди так було. Справа в тому, що оскільки в радянській науці марксистсько-ленінська філософія була ядром методології тих часів, то в перші роки незалежності щодо неї і в цілому щодо філософії, було відторгнення, а у вітчизняній методології – період коливань і пошуків «нової» методології. Це продовжувалося приблизно п'ять років, поки на вищезазначеній конференції не було окреслено загальні контури вітчизняної методології правознавства (юридичної науки, юриспруденції). У відомих вже нам рекомендаціях було визначено, що оскільки «філософія права становить світоглядний, концептуально-методологічний фундамент правознавства», то необхідно «всіляко підтримувати й розгортати здійснювані як філософами, так і юристами філософсько-правові дослідження» [13, с. 153]. Після цього відбулися суттєві, але, на нашу думку, дещо односторонні зміни: з одного боку, ідентифікація і «легалізація» такої наукової спеціальності, як 12.00.12 – «Філософія права» значно посилили інтерес до філософсько-правових досліджень, а з іншого боку – інші юридичні науки, особливо галузеві, не поспішали з визначенням філософських засад своєї методології. Випадки використання «філософських засад у дисертаційних дослідженнях, навіть докторських, були поодинокими, і однією з причин тому була думка, що «філософське» підґрунтя для галузевих досліджень не є обов'язковим або ще гірше – є «марною тратою часу».

З упровадженням в Україні (2016 р.) наукового ступеня «доктор філософії» замість «кандидата наук» з'явилися сподівання, що таке «ігнорування» природним чином відпаде. Але й навчання в аспірантурі за новою програмою та захист дисертацій вже на здобуття наукового ступеня доктора філософії свідчить, що ситуація не дуже змінюється. Була б наша «воля», ми б закріпили як обов'язкову до дисертації на здобуття доктора філософії вимогу про наявність якщо не розділу, то підрозділу, присвяченого філософським засадам дослідження. Оскільки ж такої офіційної обов'язкової вимоги немає, здобувачів цього наукового ступеня закликаємо до усвідомлення того факту, що наявність у його назві поняття «філософія» вимагає, хоча б тією чи іншою мірою, зокрема в рамках методології, визначити філософські засади свого наукового дослідження.

Заради справедливості відзначимо, що правознавці в цьому плані перебувають у більш «вигідних» умовах, ніж інші науковці, оскільки, по-перше, в рамках юридичної науки існує така наукова дисципліна, що за роки незалежності досить «зміцніла», як «Філософія права»; по-друге, зусиллями вчених у сфері загальної теорії права і навіть спеціальної теорії галузевих юридичних дисциплін створено певну філософсько-правову базу для дослідження, зокрема, і спеціальних тем. Завершуючи цю, може і досить «об'ємну» думку щодо важливості філософії у юридичному дослідженні, ще раз хочемо акцентувати увагу здобувачів такого ступеня на тому, що, окрім усього вищезазначеного, є ще один, можна сказати, «побутовий» аспект цієї проблеми. З часом, можна впевнено спрогнозувати, що майбутні «доктори філософії» можуть постати перед питанням: якщо ти «доктор філософії...», що в твоїй роботі є такого філософського?

Щоб гідно вийти з цієї ситуації, спробуємо далі з'ясувати, що потрібно робити. Для цього повертаємося до запропонованої нами вище «ієрархії» методів та «перебудуємо» її на підставі іншого критерію – за *цільовим призначенням*. У результаті отримуємо систему вже не з трьома, а з двома елементами (рівнями) методологічних знань, яка виглядає, умовно кажучи, як «айсберг» – одне єдине ціле, що має «надводну» і «підводну» частини. Роль вершини цього «айсберга» виконує **«філософсько-світоглядний» рівень (блок) методологічних знань**, який має допомогти досліднику визначити стратегію дослідження, а «підводної» – **інструментальний рівень (блок) методологічних знань** – сукупність методів, що залишилися: *філософсько-універсальних, загальнонаукових та спеціально-наукових*, цільове призначення яких – допомогти реалізувати цю стратегію шляхом вирішення тих чи інших, вже тактичних пізнавальних завдань.

Якщо розмірковувати суто в методичному плані, то дослідження починається з визначення його об'єкта і предмета. Останній має бути актуальним, тобто, з одного боку, практично значущим, а з іншого – слабо вивченим. Далі визначається джерельна база, на її осно-

ві – мета дослідження, яка, у свою чергу, досягається за допомогою певного методологічного інструментарію. Комплекс необхідних для цього методів, які переважно належать до інструментального рівня методологічних знань, визначаються об'єктом і предметом дослідження, а компоненти філософсько-світоглядного рівня (блоку) – суб'єктом дослідження.

Філософсько-світоглядні засади методології правового дослідження

З зазначеного вище приводу П.М. Рабінович наголошував, що методологія конкретного дослідження наповнюється відповідним змістом, коли визначений не тільки об'єкт пізнання, а й той, хто саме здійснює це пізнання – дослідник. В останнього має бути певний авторський світогляд, тобто система світоглядних, життєвих та професіональних принципів, яка є конкретним продуктом певних соціальних та природних умов, обставин життя його носія [15, с. 619], іншими словами, свою *методологічну свідомість*. «Свідомість», «світогляд», «життєві принципи» так чи інакше присутні в кожного дослідника, але ступінь сформованості цих філософських якостей залежить, насамперед, від життєвого досвіду. Оскільки часто буває, що молодий дослідник чітко, з наукової точки зору, не може визначитись з компонентами своєї методологічної свідомості, звернемо увагу на джерелах формування її складових елементів.

По-перше, на методологічну свідомість дослідника впливає насамперед *домінуючий світогляд* – *цілісна сукупність панівних, історично зумовлених ціннісних настанов (переконань, ідей, принципів) пізнавальної і практичної діяльності людей*. На початковій стадії цивілізованого людства у пізнанні домінував міфологічний світогляд, потім йому на зміну прийшов теологічний, останній, у свою чергу, поступився *науковому*, який наразі є домінуючим. З цього логічно випливає, що дослідник, за умови, що він не пише дисертацію з богослов'я, спиратиметься на науковий світогляд. Зокрема з цього приводу в підсумковому звіті вже неодноразово згадуваної «методологічної конференції» зазначалося, що учасники не підтримали пропозицію проф. Дж. Голдена (США) визнати «структурним елементом методології правової науки» і теологію [13, с. 149].

По-друге, конкретизованим спеціалізованим проявом домінуючого світогляду є *наукова парадигма* (від грец. παράδειγμα – приклад, модель, зразок). Парадигма розглядається як комплексна й суттєва для певного часу характеристика, зміст якої визначається існуванням певних домінуючих наукових шкіл, теорій, концепцій, напрямів дослідження, які успішно формулюють і вирішують експериментальні та теоретичні наукові проблеми у межах певної наукової традиції (Б. Бергман, Т. Кун). Наші вітчизняні правознавці під наукової парадигмою розуміють «висхідну концептуальну схему чи модель, що визначає творчий шлях у тій або іншій сфері наукового пізнання» [16, с. 425]. Нам же найбільш прийнятною видається розуміння парадигми як *теорії (концепції, наукової школи), узятій тим чи іншим науковим співтовариством за зразок розв'язування певних наукових завдань*.

У рамках юридичної науки парадигма визначається насамперед тим чи іншим типом праворозуміння, тобто теоріями (концепціями, школами), що пояснюють зміст і сутність права. Таких парадигм у правознавстві досить багато, як класичних: історична, природно-правова (юснатуралістична), моральна, позитивістська, соціологічна, психологічна теорії (школи) права, так і нових (постмодерних): феноменологічна, антропологічна, комунікативна тощо. Втім, незважаючи на цей «парадигмальний» плюралізм, виявляється, що всі ці теорії укладаються в досить обмежений і незмінний набір парадигм, які конкурують між собою впродовж всієї історії правової думки. З них найбільш «затребуваними» залишаються позитивістська та соціологічна парадигми права.

Виникши в другій половині XIX ст. на противагу доктрині природного права, *позитивістська парадигма* знайшла найбільше поширення в XX ст., особливо за часів існування тоталітарних режимів у Європі. На відміну від природноправової доктрини, за якою права і свободи людини є первинними щодо законодавства, позитивістська парадигма (особливо юридико-нормативістський її прояв) виходить з того, що права людини («суб'єктивне право») є похідними від позитивного, тобто «об'єктивного права», встановленого державою. Основними її ознаками є: ототожнення права і закону; ігнорування змістовної сторони закону, його моральної оцінки; заперечення будь-якої творчої ролі судді, зведення його виключно до «вуст закону», тобто формально догматичного його застосування; абсолютизація формально-догматичних методів у теоретичному правознавстві та в судовій аргументації [17, с. 34–35].

Соціологічна парадигма зародилася у другій половині XIX ст. як негативна реакція на теорії юридичного позитивізму. У центрі уваги соціологічної теорії права перебувають не норми права, а умови їх функціонування, реальне життя («живе право»; Є. Ерліх). Квінтесенцією цієї парадигми є те, що правила поведінки, які походять від народу, є первинними, а юридичні норми – похідні, вторинні, оскільки законодавець, на думку прихильників цієї теорії, не створює норм, а лише формулює їх.

Принципова відмінність між цими двома парадигмами полягає у тому, що перша базується на ототожненні права і закону, а інша – на їх розмежуванні. Соціологічна парадигма акцентує увагу на тому, що закон може бути інструментом реалізації права, а може суперечити йому, бути формою офіційно владного визнання як права, так і не правових вимог, заборон, знаряддям обмеження чи придушення свободи людини, іншими словами, може бути правовим або неправовим. В ідеалі він завжди має бути правовим, тобто як офіційна форма загальнообов'язкового визнання має містити нормативну конкретизацію певної міри свободи та справедливості, проте дуже часто практика свідчить про зворотне.

Принципи природно-правової, юридико-нормативістської (різновид позитивістської парадигми) і соціологічної парадигми права, зазначає М.І. Козюбра, антагоністичні, тому їх з'єднати, «примирити» неможливо, втім, якщо абстрагуватися від світоглядних установок, на яких вони базуються, і зосередитися на формах буття права, на яких фокусується їхня увага, то розуміння права «як цілісності, що існує в різних проявах і формах, безперечно, збагатиться. І в цьому сенсі синтез здобутків названих концепцій, які у свою чергу є надбанням поступального розвитку людської культури, не тільки можливий, а й необхідний» [17, с. 38].

Тобто мова йде про можливість такого сприйняття права, яке б сприяло, певним чином, «інтеграції» цих парадигм. Серед тих, хто таку інтеграцію вважав можливою, був Ю.М. Оборотов, який запропонував ціннісно-нормативну інтегративну парадигму права. «Право, – зазначав відомий теоретик-методолог, – це історично зумовлена, морально обґрунтована та релігійно вивірена, легалізована ціннісно-нормативна система, розрахована на загальне визнання (легітимацію), відповідне становище людей, організацій, соціальних спільнот, в якій використовуються процедури, формалізовані рішення та державний примус для запобігання і вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності» [18, с. 54]. Незважаючи на деяку сумнівність твердження про «релігійну вивіреність», пропонований ракурс розуміння права, який передбачає нормативне регулювання не «чистих» правил поведінки, а «обтяжених» такими якостями, як свобода, справедливість, порядок тощо і підтриманих (легітимізованих) народом, заслуговує на увагу і може бути використаний як певний «зразок» інтегрованого погляду на право в дослідницькій роботі.

Завершуючи розгляд парадигмального аспекта філософсько-світоглядного рівня методологічних знань підкреслимо, що саме парадигма відіграє головну роль у визначенні стратегії дослідження, адже світоглядно вона пронизує його зміст від початку до кінця: який підхід до розуміння права обереться, таким буде і кінцевий результат. Наведені вище парадигми – це загальні для всієї юридичної науки певні науково-дослідні «стандарты». У межах окремих галузей юридичної науки існують свої, більш конкретні за змістом, парадигми, тому цей факт необхідно також враховувати. Зокрема слід відзначити, що за часів незалежності певні зрушення відбулися, зокрема, в самих «нормативізованих» галузевих науках, як-от: в адміністративному праві широкого поширення набула парадигма «людиноцентризму», а в кримінальному – «гуманістична парадигма», які суттєво «пом'якшують» їх доволі жорсткий позитивістсько-нормативістський зміст.

По-третє, важливим компонентом філософсько-світоглядного блоку методологічних знань є *стиль наукового мислення*, який, як вважав Л. Флек, виконує функції ніби колективних окулярів, через які науковець може побачити конкретні форми свого об'єкта [19, с. 139]. Про стиль наукового мислення багато написано, втім знайти більш-менш доступну для простого розуміння дефініцію важко. На нашу думку, *стиль наукового мислення* – це *форма певної зовнішньої вираженої пізнавальної позиції, яка формується науковими спільнотами (іноді видатними вченими) на основі певних, історично зумовлених світоглядних, гносеологічних і логічних правил (стандартів)*. Такий стиль проявляється на різних рівнях: у наукознавстві в цілому, в конкретній науці і навіть у кон-

кретних наукових дисциплінах. Його зміст визначається, насамперед, певною науковою парадигмою, а також характерними для тієї чи іншої науки технологіями дослідження.

Стиль наукового мислення у правознавстві має спільні риси зі стилем науки взагалі, але водночас має і свої стильові особливості. Найвиразніше виявити специфічні риси сучасного наукового стилю правознавства можна, порівнюючи його з попереднім, радянським. Зокрема світоглядний зміст останнього визначався марксистсько-ленінською (доктриною) парадигмою, і тому в процесі пізнання, особливо в соціально-гуманітарній сфері, домінував моністичний тип розгляду (вивчення) явищ і процесів. З переходом до іншої соціальної доктрини та нових наукових парадигм монізм поступається місцем плюралізму, який орієнтує сучасного дослідника на використання максимально можливих способів пізнання. Тобто плюралізм у науковому пізнанні є тією загальною рисою, що характеризує сучасний тип наукового мислення, який відповідним чином впливає на окремі науки, де, у свою чергу, проявляються певні їх особливості.

У межах правознавства плюралістичний стиль мислення привів до можливостей використання тих чи інших парадигм, а отже, розгляду явищ і одержання наукових результатів з різних гносеологічних позицій. Це, як було показано вище, зумовило і певну світоглядно-змістову диференціацію окремих наукових дисциплін в рамках усієї юридичної науки. В історико-, теоретико- й, особливо, філософсько-правових науках переважають соціологічна або ж інтегративна парадигми, в галузевих юридичних науках – позитивістсько-нормативістська парадигма.

Ще один чинник, зумовлений поділом юридичних наук за «науковою спеціальністю», що існував з радянських часів до недавнього часу (прийом до захисту дисертацій за 12.00.00 завершився в березні 2021 р. – С.Б.). Наявність такого поділу привело, з одного боку, до поглибленого вивчення правових проблем у межах своєї спеціальності, їх якісного розвитку, а з іншого – до своєрідної «дисциплінарної самоізоляції», в умовах якої зароджувався свій «спеціальний» вид наукового мислення. Як вище зазначалося, правознавство теоретична наука, тобто хід мислення дослідника правознавця має бути спрямований на пошук правової проблеми в соціальній практиці, потім її теоретичне осмислення та знаходження шляхів її вирішення і розробку на основі набутих нових знань пропозицій щодо зміни «проблемних моментів» практики. Отже, тут має відбуватися класичний безперервний стадіальний процес пізнання: практика – теорія – практика. У радянські часи така вимога існувала, і її тією чи іншою мірою дотримувалися.

Що ж у цьому плані відбувається в сучасній правовій науці? Тут проявилися певні стильові особливості на рівні філософських, фундаментальних історико-теоретичних та галузевих наукових дисциплін.

Для філософів права характерною стала насамперед «незавершеність» своїх досліджень, коли, посилаючись на принцип плюралізму, вони, як правило, в постановочному плані констатували ще раз плюралістичність поглядів на те чи інше правове явище, не пропонуючи власного конкретного понятійного його бачення. Здається, це є не досить обґрунтованим, адже з давніх часів філософи свої «роздуми» доводили до логічного завершення. Наочним свідченням цього є численні філософські словники, до яких ми звертаємося в разі потреби тлумачення того чи іншого поняття. Додамо до цього наукообразність (термінологічну складність) стилістики оприлюднених ними наукових досягнень, а також, по суті, ігнорування потреби «виходу на практику». Ніхто, звісно, не вимагає, щоб філософи права пропонували конкретні зміни до законодавства, але надати певне обґрунтування філософських засад концепцій, стратегій, програм тощо у правовій сфері, вони, на нашу думку, повинні. В іншому разі отримані наукові результати будуть для «себе», в кращому випадку для філософсько-правової спільноти.

Такі ж риси притаманні в цілому і фундаментальним юридичним науковим дисциплінам, особливо теорії держави і права, яка мала б служити теоретичним фундаментом для галузевих дисциплін. Останні, у свою чергу, з огляду на складнощі сформульованих загальною теорією права понятійно-термінологічних конструкцій, з одного боку, і неприйняття нібито віддаленого від практики цього теоретизування – з іншого, стали зосереджуватися на описі наявних проблем у законодавстві та пропозиціях щодо конкретних змін у ньому. Тобто ця «ізоляційна дисциплінарність», яка в дисертаційних дослідженнях посилювалася

жорсткими вимогами «паспортів спеціальності», призводила до односторонності одержаних результатів, адже, очевидно, що як право у цілому, так і його окремі складові, будучи багатогранними за своєю суттю, потребували міждисциплінарного (мультидисциплінарного) підходу. Набуття легітимного статусу наукової спеціальності «081 – Право» (хоча точніше було б «Правознавство» – С.Б.), де немає цього жорсткого поділу, створює умови для поступового «стирання» меж між окремими колишніми галузевими науковими спеціальностями і втілення міждисциплінарного стилю наукового мислення. Філософсько-світоглядним його ядром може стати наведена вище інтегративна парадигма розуміння права.

Як підсумок, ми згодні з М.С. Кельманом, що в загальному плані характерний для вітчизняного правознавства сучасний стиль наукового мислення має передбачити пошук шляхів відходу від радянського мислення, яке продовжує нагадувати про себе догматизмом і надмірною абстракцією та орієнтувати юридичні дослідження на вивчення реальних, деїдеологізованих, соціальних проблем; звільнення їх від зайвих нашарувань догматичного та апологічного характеру та розширення їх теоретичного і методологічного діапазону [1, с. 35].

По-четверте, структурним компонентом філософсько-світоглядного рівня методологічних знань є *найбільш загальні, вихідні світоглядні положення, що спрямовують суб'єкт пізнання на здобуття достовірних знань*, іншими словами, **наукові принципи пізнання**. Останніх доволі багато, але такими, де закладений певний світоглядний компонент, ми вважаємо три – це принципи історизму, об'єктивності та соціального гуманізму.

Для будь-якого, й особливо для соціально-гуманітарного, дослідження одним з основних таких наукових принципів є *принцип історизму*. Його зазвичай плутають з «історичним методом» (спеціальним методом історичної науки – С.Б.), але на відміну від останнього, який має досить складну «технологічну» будову і спеціальне призначення (про що мова піде нижче), **принцип історизму – це висхідне положення, яке передбачає чіткий, історично зумовлений, «суворий» порядок розгляду явищ, що розміщуються на шкалі історії**. Порушення дослідником цього порядку може призвести до спотворення хронології подій, порушення причинно-наслідкових зв'язків їх вивчення, а в кінцевому рахунку – до недостовірних висновків. Оскільки недотримання цього принципу припускає можливість маніпулювання фактами (даними), то світоглядним критерієм сумнісного його використання є така людська риса характеру дослідника, як чесність.

Безпосередньо пов'язаний з принципом історизму **принцип об'єктивності – висхідне положення, яке передбачає адекватне відображення тієї чи іншої досліджуваної реальності**. Бути об'єктивним – це насамперед означає бути неупередженим при відборі досліджуваних фактів (усіх без винятку) та їх оцінці, незалежно від особистих або суспільних впливів. Сучасний, доволі суперечливий стан українського суспільства, викликає не лише наукове, але й цілком зрозуміле емоційне, людське ставлення до того, що відбувається в правовій сфері. Однак вищий обов'язок ученого полягає в тому, щоб у будь-якій ситуації зберігати об'єктивність у відображенні дійсності. Це забезпечується не тільки рівнем його професійної підготовки, а такими особистими рисами, як педантичність, совість, прагнення до правди тощо.

Обов'язок вченого бути об'єктивним водночас не виключає його права вибору щодо оцінки досліджуваного явища, яке, як правило, впливає із системи цінностей самого дослідника. Такими зазвичай виступають релігійні, моральні, національні, соціальні цінності. Останні (тільки в класовому значенні) становили ядро аксіологічного підходу радянських часів. Тодішній принцип «партійності» зобов'язував ученого при оцінюванні подій прямо й відкрито приймати точку зору певної соціальної групи, насамперед робітничого класу. Це закономірно суперечило принципу об'єктивності й призводило, відповідно, до односторонніх наукових результатів.

Щоб цього не сталося в сучасних умовах, оцінку відповідних явищ необхідно здійснювати, вважаємо, не з позицій інтересів окремих соціально-класових (національних, релігійних тощо) сил, а з позицій таких загальнолюдських інтересів та потреб, як мир і злагода в суспільстві, соціальна справедливість, людська гідність, права та свободи громадянина, соціальна й правова захищеність людини, громадянська відповідальність і законність – тобто загальнолюдських цінностей, які акумулюють досвід усього людства, є спільними для всіх людей і відображені в аксіологічному **принципі соціального гуманізму**.

По-п'яте, структурний елемент філософсько-світоглядного рівня методологічних знань становлять так звані фрагменти теоретичних знань, якими виступають філософські та загальнотеоретичні правові знання (поняття, концепції, доктрини), що певним чином пов'язані з предметом дослідження. Оскільки такий зміст закладений в абсолютній більшості предметів (або його складових) правового дослідження, то слід звертати на це особливу увагу. Окрім філософських понять, методологічний потенціал закладений також у деяких сформульованих теоретиками права понятійних конструкціях. Але при цьому необхідно розрізняти, коли ця конструкція є суто теоретичною, а коли теоретико-методологічною. У першому випадку вона, умовно кажучи, є «статичною» і може служити, наприклад, як теоретичний базис для вдосконалення поняття, а в іншому – «динамічною», коли її зміст вказує на той чи інший можливий шлях вирішення пізнавальної проблеми. Тобто виходячи з того, що ці теоретико-правові досягнення, як правило, авторитетних правознавців, вказують «шлях досягнення чогось», то вони виступають також як методи.

Висновки. Отже, якщо практично подати процес «попередньої» методологічної підготовки суб'єкта до пізнання того чи іншого правового явища, то варто зазначити, що він полягає у визначенні філософсько-світоглядних засад дослідження, складовими елементами якого є: домінуючий світогляд, наукова парадигма, тип наукового мислення, принципи наукового пізнання, «предметні» філософські поняття та деякі теоретико-правові конструкції. Кожний з них, незважаючи на їхні назви, ми позначаємо одним терміном – «метод», правда, з різним змістовим навантаженням. У системі вони, як слушно зазначає П.М. Рабинович, визначають «саму стратегію дослідження, його загальну спрямованість, орієнтують на здобуття, відбір, накопичення цілком визначених у соціально змістовому відношенні фактів і, нарешті (що, ймовірно, найголовніше), зумовлюють характер та зміст оцінювання (інтерпретації) отриманих результатів дослідження» [15, с. 618]. У межах цієї стратегії за допомогою більш конкретних пізнавальних засобів (методів-інструментів) здійснюється безпосередня, прикладна («тактична») дослідницька робота з дослідження обраного предмета. Але про цей «інструментальний» компонент методології правового дослідження докладніше мова піде в наступній статті.

Список використаної літератури

1. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології. Тернопіль, 2011. 492 с.
2. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.
3. Безклубий І. Методологія в праві: монографія. Київ: Грамота, 2017. 658 с.
4. Козюбра М.І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 3–8.
5. Дручек О.В. Методологія правознавства: спроба осмислення проблем та концептів розвитку. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2020. № 54. С. 33–38.
6. Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 33–43.
7. Кушакова-Костицька Н.В. Методологічні проблеми сучасних правових досліджень: об'єктивна необхідність чи суб'єктивна формальність? *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 23–31.
8. Савчин М.В. Методологія досліджень у сфері публічного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2017. Вип. 44. Т. 1. С. 68–76.
9. Лукич Р. Методологія права. Перевод с сербохорватського / под ред. Д.А. Керимова (вступ. ст.); пер.: В.М. Кулистикова. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.
10. Шинкарук В.І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
11. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
12. Дубов Г.О. Методологія права: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 54–58.

13. Рекомендації міжнародної науково-теоретичної конференції «Проблеми методології сучасного правознавства» (м. Київ, 9–10 жовтня 1996 р.). *Вісник Академії правових наук*. Харків, 1997. № 1 (8). С. 150–154.
14. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва: Аванта+, 2001. 560 с.
15. Рабінович П. Методология юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ: «Укр. Енцикл» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 3: К–М. С. 618–619.
16. Лановенко Т.П. Парадигма. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ: «Укр. енцикл» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4: Н–П. С. 425.
17. Козюбра М.І. Загальна теорія права: підруч. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
18. Оборотов Ю.Н. Разнообразие парадигм правопонимания постмодерна. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. Т. 7. С. 49–55.
19. Шепетяк О. Людвік Флек та основні ідеї його філософії. *Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. Філософія*. 2007. Вип. 16. С.